

Fornleifaskráning

vegna deiliskipulags

í landi Hallanda

Margrét Hrönn Hallmundsdóttir

Kristín Erla Þráinsdóttir

September 2005

2005/7

Efnisyfirlit

Inngangur	3
Tilgangur fornleifaskráningar	3
Fornleifaskráning og aðferðir	4
Aðferð við skráningu	4
Saga jarðarinnar og fornleifar	8
Fornleifaskrá	9
Niðurlag	10
Heimildaskrá	11

Inngangur

Fornleifaskráning í landi Hallanda Hraungerðishreppi var unnin þann 8. september 2005 að ósk landeigenda. Um er að ræða deiliskráningu fyrir 46,5 hektara svæði úr jörðinni Hallanda þar sem áformað er að frístundabyggð rísi. Svæðið sem deiliskráningin nær til er staðsett nyrst á jörðinni með árbakka Hvítár til norðurs. Það er að stærstum hluta óræktað land. Vestan til er gróið mólendi og liggur hryggur norður-suður eftir svæðinu. Suður- og vesturhluti svæðisins er votlendi.

Vettvangsvinnu unnu Kristín Erla Þráinsdóttir fornleifafræðingur og Margrét Hallmundsdóttir fyrir hönd Byggðasafns Árnesinga.

Tilgangur fornleifaskráningar

Í Þjóðminjalögum nr. 107/2001 er kveðið á um að stuðla beri að verndun menningar-sögulegra minja í eigin umhverfi og tryggja að íslenskum menningararfi verði skilað óspilltum til komandi kynslóða, að auðvelda eigi aðgang að þeim, kynna þær þjóðinni og greiða fyrir rannsóknum. Í 9. grein laganna eru fornleifar skilgreindar sem:

[...] hvers kyns leifar fornra mannvirkja og annarra staðbundinna minja sem menn hafa gert eða mannaverk eru á, svo sem:

- a. búsetulandslag, byggðaleifar, bæjarstæði og bæjarleifar ásamt tilheyrandi mannvirkjum, húsaleifar hvers kyns, svo sem kirkna, bænahúsa, klaustra og búða, leifar af verbúðum, naustum, verslunarstöðum og byggðaleifar í hellum og skútum;
- b. vinnustaðir þar sem aflað var fanga, svo sem leifar af seljum, verstöðvum, bólum, mógröfum, kolagröfum og rauðablæstri;
- c. gömul tún- og akurgerði, áveitumannvirki og leifar eftir veiðar til sjávar og sveita;
- d. gamlir vegir, stíflur, brýr, vatnsvöð, varir, hafnir og bátalægi, slippir, ferjustaðir, kláfar, vörður og vitar og önnur vega- og siglingamerki ásamt kennileitum þeirra;
- e. virki og skansar og önnur varnarmannvirki;
- f. gamlir þingstaðir, meintir hörgar, hof og vé, brunnar, uppsprettur, álagablettir og aðrir staðir og kennileiti sem tengjast siðum, venjum, þjóðtrú eða þjóðsagnahefð;
- g. áletranir, myndir eða önnur verksummerki af manna völdum í hellum eða

skútum, á klettum, klöppum eða jarðföstum steinum;

- h. haugar, dysjar og aðrir greftrunarstaðir úr heiðnum eða kristnum sið.
- i. skipsflök eða hlutar úr þeim.

Minjar 100 ára og eldri teljast fornleifar, en heimilt er þó að friðlýsa yngri minjar [...].

Samkvæmt lögunum eru allar fornleifar friðhelgar og verndaðar gegn hvers kyns raski. Í 10. grein laganna segir að fornleifum megi enginn „spilla, granda né breyta, ekki heldur hylja þær, laga né aflaga né úr stað flytja nema leyfi Fornleifaverndar ríkisins komi til.“ Þetta á við um allar fornleifar, óháð sérstakri friðlýsingu. Friðhelgi fornleifa er ekki háð því að þær séu þekktar eða hafi verið skráðar. Ef áður óþekktar fornleifar finnast ber að tilkynna það Fornleifavernd ríkisins. Komi fornleifar í ljós við jarðrask skal fresta vinnu á staðnum uns ákvörðun Fornleifaverndar liggur fyrir um hvort og með hvaða skilyrðum framkvæmdir megi halda áfram (sjá 14. gr.).

Eitt af markmiðum fornleifaskráningar er að sporna við því að minjar verði fyrir skemmdum af gáleysi eða að nauðsynjalaus. Fornleifaskráning kemur að notum í minjavörslu þegar ákvarðanir eru teknar um aðgerðir til verndar einstökum minjastöðum eða minjasvæðum. Auk þess kemur hún að gagni í rannsóknum og kynningum.

En það er ekki síður hagur þeirra sem stýra hvers konar framkvæmdum að eiga aðgang að yfirliti um fornleifar á tilteknu svæði. Segja má að við það vinnist tvennt. Unnt verður að taka tillit til minjanna við skipulagsvinnu og nýta þær til að varðveita sögu staðarins í landslaginu. Einnig má minnka stórlega líkur á að framkvæmdaraðilar rekist í miðjum klíðum á fornleifar, sem þeir gerðu sér ekki grein fyrir að gætu verið fyrir hendi, en reynist svo nauðsynlegt að rannsaka með tilheyrandi kostnaði og töfum á framkvæmdum.

Björgunaruppgröftur, sem er unninn vegna framkvæmda og undir þrýstingi frá framkvæmdaraðilum, er heldur ekki æskilegur frá sjónarmiði fornleifafræðinnar. Fornleifaskráning sameinar þess vegna hagsmuni fræðigreinarinnar og þeirra sem standa að framkvæmdum.

Fornleifaskráning og aðferðir

Áður en vettvangskonnnun fór fram voru helstu heimildir kannaðar svo sem jarðabækur, örnefnaskrá, túnakort og fornrit til að leita að vísbendingum um fornleifar á svæðinu. Þessar upplýsingar eru allar skráðar í gagnagrunninn Sarp, sem að hluta er sérstaklega hannaður fyrir fornleifaskráningu.

Í fornleifaskrá Sarps eru fornleifarnar flokkaðar eftir jörðum og miðað bæði við opinbera fasteignaskrá og jarðaskiptingu eins og hún kemur fyrir í *Jarðatali Johnsens* frá 1847

Með jörðinni fylgir skrá með umfjöllun um hvern minjastað og ljósmyndir eða teikningar eftir því sem við á. Minjar eru færðar inn á skipulagskort frá Verkfræðistofu Suðurlands. Kort og loftmyndir eru birtar hér með góðfúslegu leyfi VS.

Aðferð við skráningu

Í inngangi með skránum er sögulegt yfirlit þar sem gerð er grein fyrir takmörkum jarðanna, breytingum, atburðum og öðrum þáttum sem geta varpað ljósi á sögu byggðar og búskapar á staðnum.

Að öðru leyti er skráin byggð upp með þeim hætti sem að neðan greinir.

Jarðanúmer

Jarðirnar eru auðkenndar með heiti jarðarinnar og tveimur númerum; í fyrsta lagi landsnúmeri sem Fasteignamat ríkisins hefur úthlutað, t.d. Hallandi -166234 , og í öðru lagi númeri jarðarinnar samkvæmt Jarðatali Johnsens, 69 í nefndu tilviki. Þar að auki er fornleifunum gefið raðnúmer innan hverrar jarðar; bæjarstæði Hallanda væri nr. 1 og þar af leiðandi auðkennt með eftirfarandi hætti: Hallandi 166234-69-1. Sé jörð með landsnúmer, en ekki númer í Jarðatali Johnsens, flokkast allar fornleifar á jörðinni undir landsnúmer jarðarinnar og númer þeirrar jarðar er fornleifarnar tilheyrðu við ritun jarðatalsins árið 1847.

Tegund, hlutverk og heiti

Í fáum orðum er tegund og hlutverki minja lýst, þ.e. hvort um sé að ræða tóftir bæja eða útihúsa, höfn, byrgi, túngarð og þar fram eftir götunum.

Stundum sér fornra minja ekki stað í landslaginu, þótt þeirra sé getið í heimildum, og kunna margar ástæður að vera fyrir því. Kemur þá fram í fornleifaskránni að „heimild“ sé til um t.a.m. útihús. Er leitast við að hafa fornleifaskrána eins nákvæma og kostur er, því að leifar fornminja kunna að leynast í jörðu þótt ekki sé unnt að sjá þær með berum augum á yfirborðinu.

Hafi fornminjarnar sérnafn, t.d. Halldórsvarða, er það sérstaklega skráð, en þegar engu slíku er til að dreifa kemur fyrir að hlutverki þeirra sé lýst þar sem heitið stæði annars, t.d. fjós eða hlaða.

Lega

Nákvæm staðsetning er skráð. Tekin voru GPS hnit á vettvangi og þau færð í skrána. Staðsetning minjanna er einnig færð inn á meðfylgjandi kort frá Verkfræðistofu Suðurlands. Hnitin sem gefin eru upp eru í landskerfinu ISN93.

Staðhættir og lýsing

Í kafla um staðhætti og lýsingu er greint frá afstöðu skráðra minja í landslaginu, þeim lýst, bæði formi, umfangi og ástandi, og aðrar athugasemdir gerðar þegar þörf krefur, t.d. vitnað í heimildir.

Hættumat

Leitast er við að leggja mat á þá hættu sem að fornleifunum kann að steðja, bæði af völdum náttúru og manna. Þetta er gert til þess að unnt sé að grípa til viðeigandi ráðstafana liggi minjar undir skemmdum eða geti orðið fyrir raski. Hætta vegna ábúðar þýðir að framkvæmdir eða álag kunni að raska fornminjum. Hætta vegna veðrunar þýðir að fornleifar séu smám saman að mást í burtu fyrir áhrif lofts eða

vatns. Hætta vegna landbrots þýðir að fornleifar geti glatast af völdum vatns eða uppblásturs.

Ekki er lagt mat á hættuna þegar einungis er til heimild um fornleifar en þær ekki fundist við vettvangsskráninguna. Við skipulag framkvæmda er engu að síður nauðsynlegt að taka tillit til þessara heimilda, því að fornleifar geta, sem fyrr segir, leynst undir sverðinum.

Heimildir

Vísað er í helstu ritheimildir um sérhverja hinna skráðu fornleifa. Hér eru einnig skráðar þær heimildir sem stuðst er við í fyrri kafla um staðhætti og lýsingu, en ekki neðanmáls eins og þó er gert í öðrum texta þessarar skýrslu. Ræðst það af því að fornleifaskráningin á helst að geta staðið ein og óstudd af öðru efni skýrslunnar.

Saga jarðarinnar og fornleifar

Í kaflanum um sögu jarðarinnar og fornleifar er stiklað á stóru um sögu jarðarinnar þar er auk þess að finna hina eiginlegu fornleifaskrá.

Saga jarðarinnar og fornleifar

Hallandi 166234-69-

Saga

Elsta heimild um búsetu á jörðinni Hallanda er frá árinu 1746.¹ Ekkert er getið um jörðina í *Jarðabók* Árna Magnússonar og Páls Vídalíns, þess má geta sér til að jörðin Hallandi hafi ekki verið til er þeir fóru um Hraungerðishrepp árið 1709. Jörðin hefur þá að öllum líkindum tilheyrt jörðinni Langholti.

Í *Sýslu- og sóknalýsingum* frá árinu 1841 er getið um jörðina Hallanda sem var ein af tveimur hjáleigum frá Langholti.² Í *Jarðatali* Johnsens 1847 er Hallandi skráð eina hjáleiga Langholts.

Ólafur Sæmundsson prestur í Hraungerði gerði úttekt á skemmdum á bæjum í Hraungerðishreppi árið 1897. Birtist úttektin í bókinni *Landskjálftar á Íslandi*. Þar kemur fram að sex bæjarhús hafi verið í Hallanda og sex peningshús, aðeins eitt hús gjörféll hin skemmdust lítið.³

Jörðin fór í eyði 1974.⁴

Náttúrufar og jarðabætur

Í ritinu *Sunnlenskar byggðir* er sagt að Hallandi sé „... tæplega meðalstór jörð, öll vel grasi vaxin. Áveituland var á mýri en talsvert er af mólendi og árbökkum. Hlunnindi eru af veiði í Hvítá.“⁵

Á túnakorti af Hallanda, sem er teiknað af Valdimar Bjarnasyni árið 1918, má sjá bæinn og þrjú útihús. Þar stendur að stærð túnsins hafi verið 3 ha og þar af 80 % sléttað. Stærð matjurtagarðs var 920 m².⁶

¹ *Ábúendatal Árnessýslu*. óprentað handrit

² *Sýslu og Sókanrlýsingar Árnessýslu*. 1979, bls. 73.

³ *Landskjálftar á Íslandi*. 1899-1905, bls. 183.

⁴ *Sunnlenskar byggðir II. Flóinn*. 1981, bls. 467.

⁵ *Sunnlenskar byggðir II. Flóinn*. 1981, bls. 467.

⁶ Túnakort. 1918. *Hallandi*.

Þegar *Fasteignabókin* 1932 var rituð var tún Hallanda orðið 3,2 ha og matjurtagarðar enn 920 m².⁷ Tún Hallanda stækkaði all verulega á næstu 45 árum og var árið 1977 orðið 36.8 ha.⁸ Á heimasíðu *Fasteignamats ríkisins* eru byggingar í landi Hallanda skráðar ásamt byggingarári og samkvæmt henni eru öll þau hús sem sjást á túnakorti horfin (2005).⁹

Forn hundraðatala Hallanda er ekki gefin upp ein og sér heldur með lögbýlinu Langholti en þá er hún 42 $\frac{2}{3}$. Ný hundraðstala bæjanna, árið 1848, er samtals 31.7 en hundraðatala Hallandi ein og sér er 6,35. Sé miðað við sama hlutfall hafi verið á milli jarðanna til forna má gera ráð fyrir að forn hundraðstala Hallanda hafi verið rúm 8.5 hundruð.¹⁰

⁷ *Fasteignabók*. 1932, bls.13.

⁸ *Sunnlenskar byggðir II. Flóinn*. 1981, bls. 467.

⁹ *Fasteignamat ríkisins*. (Engin dags.) .

¹⁰ *Ný jarðabók fyrir Ísland....* [Ártal vantar], bls. 28.

Hallandi - Fornleifaskrá

Hallandi 166234-69-2

Hlutverk: Landamerkjagarður

Tegund: Garðlag

Staðsetning: N 406964 A 388756

N 406964 A 388866

Ástand: Slæmt

Hættumat: Lítil hætta

Garðurinn horft til norðvesturs. Ljósm. MHH

Staðhættir

Um tíu metra austur af girðingu sem afmarkar lönd Hallanda og Litla-Ármóts er garðlag. Gps punktar eru teknir á sitt hvorum enda garðsins.

Lýsing

Garðurinn liggur frá suðri til norðurs og er sjánlegur á um 110 m kafla. Líklega er um landamerkjagarða að ræða þar sem hann liggur á mörkum Hallanda og Lila-Ármóts.. Garðurinn hefur að öllum líkindum verið landamerkjagarður. Garðurinn hefur verið hlaðin úr torfi og eru enginn merki þess að grjót hafi verið notað við hleðslu hans. Garðurinn er um 30-40 cm á hæð og um 0,5-1 m á breidd. Hann er vel gróinn og mosavaxinn.

Niðurlag

Við vettvangsrannsókn á deiliskipulagssvæðinu þann 8. september var gengið um allt svæðið. Svæðið er að stærstum hluta óræktað land og er um 2,4 km langt frá norðri til suðurs og 530 metra breitt frá austri til vesturs.

Landið er að stórum hluta gróið mólendi og votlendi.

Við vettvangsrannsókn fannst eitt garðlag sem hefur að öllum líkindum verið landamerkjagarður og liggur nálægt girðingu sem skilur af lönd Hallanda og Litla-Ármóts. Garðurinn er í lítilli hættu vegna fyrirhugaðra framkvæmda þar sem byggingar eru ekki fyrirhugaðar á því svæði sem hann liggur á.

Ekki fundust merki um aðrar fornleifar á svæðinu.

Hins vegar ber að gæta að því að minjar geta leynst undir yfirborðinu þótt þeirra sjái ekki stað ofanjarðar. Það er því mikilvægt að fara að öllu með gát þegar ráðist er í framkvæmdir sem kunna að raska fornleifum. Slíkar framkvæmdir ber að tilkynna Fornleifavernd ríkisins sem veitir ráðgjöf og sér, ef þurfa þykir, um eftirlit með framkvæmdunum. Þar sem fornleifar koma óvænt í ljós við framkvæmdir ber að stöðva framkvæmdirnar og tilkynna fundinn til Fornleifaverndar.

Heimildaskrá

Árnessýsla. Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839-1843. 1979. Svavar Sigmundsson sá um útgáfuna. Sögufélag, Reykjavík.

Árni Magnússon og Páll Vídalín. 1921. *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns. II. bindi.* Hið íslenska fræðafjelag, Kaupmannahöfn. Sögufélagið, Reykjavík: Ljósprentuð útgáfa 1981.

Fasteignabók. 1932. Ríkisprentsmiðjan Gutenberg, Reykjavík.

Fasteignamat ríkisins. (Engin dags.). *Landskrá fasteigna. Hallandi . Sveitarfélagið Árborg.* Sótt 12. September 2005 af <http://www.fmr.is>

Johnsen, J. 1847. *Jarðatal á Íslandi.* J. Johnsen, Kaupmannahöfn.

Ný jarðabók fyrir Ísland. [Ártal vantar]. Samin eptir tilskipun 27. maímánaðar 1848 og allramildilegast staðfest með tilskipun 1. aprílmánaðar 1861. Prentað í J. H. Schultz's prentsmiðju, Kaupmannahöfn.

Sunnlenskar byggðir. Flóinn. II. bindi. Ritnefnd: Oddgeir Guðjónsson, Jón Guðmundsson og Júlíus Jónsson. Páll Lýðsson bjó til prentunar. Búnaðarsamband Suðurlands. [án útgáfust.]

Túnakort. 1918. *Hallandi. Hraungerðishreppur. Árnessýsla.* Þjóðskjalasafn Íslands.

Þorvaldur Thoroddsen 1899,1905 *Landskjálftar á Íslandi.* Hið Íslenska Bókmenntafélag. Kaupmannahöfn.

Kort

Hraungerðishreppur- Tillaga að deiliskipurlagi við Hallanda. Landform. 2003.

Túnakort [1917]. Hallandi, Hraungerðishreppur. Árnessýsla. Þjóðskjalasafn Íslands.